

МЕДИЧНО-СОЦІАЛЬНІ ПРЕДИКТОРИ ТЮТЮНОПАЛІННЯ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Чемерис Н.М.^{1,2}

¹ Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

Кафедра організації і управління охороною здоров'я (зав. - проф. О.В.Любінець)

² ДУ "Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України"

Реферат

Мета. Виявити особливості формування та поширення тютюнопаління серед студентів вищих навчальних закладів.

Матеріал і методи. Дослідження проводилось за матеріалами опитування студентів, щодо проблеми вживання тютюнопаління у молодіжному оточенні. Участь в опитуванні взяли 1422 студенти першого курсу чотирьох університетів. Опитування відбувалось у формі багатофакторного анонімного анкетування, яке містило 48 запитань з великим вибором відповідей. При статистичному аналізі отриманих даних було проведено розрахунок відносних величин та їх похибок.

Результати й обговорення. Вживання психоактивних речовин серед студентської молоді вважається студентами дуже актуальною проблемою у контексті дотримання здорового способу життя (80,24±1,06%). Здорового способу життя дотримується лише 21,10±1,08% респондентів. Показник поширеності тютюнопаління серед опитаних студентів 29,25±1,21%. Домінуюча частина курців зазначила, що первинний досвід паління набули в школі (60,58±2,40%). Під час навчання у ВУЗі такої негативної практики набуло 29,09±2,23% студентів. До основних мотивуючих причин тютюнопаління студенти віднесли: "наслідування друзів" - 23,56±2,08% та "під впливом стресової ситуації" - 23,07±2,07%. У сім'ях де курять - 41,77±2,24% опитаних підтримують цю "сумну традицію". У родинях же де не палять - молодь є споживачем тютюнових виробів у 24,88±1,48%. З числа всіх студентів, які були проанкетовані, вважають, що найбільш ефективним засобом для профілактики шкідливих звичок серед молоді є самоусвідомлення - 75,95±1,13%.

Висновки. Встановлено факт зниження вікової межі початку тютюнопаління та мотиваційні предиктори виникнення узалежнення. Актуальним є впровадження постійного моніторингу змін ситуації у молодіжному середовищі.

Ключові слова: тютюнопаління, студенти, предиктори, опитування

Abstract

MEDICAL AND SOCIAL PREDICTORS OF
TOBACCO SMOKING AMONG THE
UNIVERSITY YOUTH

CHEMERYS N.M.^{1,2}

¹ The Danylo Halytsky National Medical University in Lviv

² Ukrainian Institute of Strategic Studies, Ministry of Health of Ukraine

Aim. To identify the specific features of the initiation and prevalence of tobacco smoking among students in higher education institutions.

Material and Methods. The research was carried out as a student survey on the problem of tobacco use in the youth community. 1422 first-year students of four universities took part in the survey. The conducted survey is a multi-factor anonymous questionnaire, containing 48 multiple response questions. After the statistical analysis of the obtained data, we calculated the variables and their margins of error.

Results and Discussion. The students believe that psychoactive substances use among university youth is a relevant problem in the context of following a healthy lifestyle (80.24±1.06%). Only 21.10±1.08% of respondents adhere to healthy lifestyle. The prevalence rate of tobacco smoking among the questioned students was 29.25±1.21%. The dominant part of the smokers noted that they received their primary smoking experience at school (60.58±2.40%). 29.09±2.23% of the students took up such negative practice at the university. 23.56±2.08% of the students named 'imitation of friends' as the main motivating reason for tobacco smoking, and 23.07±2.07% - 'stressful situation influence'. 41.77±2.24% of the respondents from the smoking families support this 'sad tradition'. 24.88±1.48% of young people from non-smoking families consume tobacco products. Of all the questioned students, 75.95±1.13% consider that the most effective means for prevention of harmful habits among youth is self-awareness.

Conclusions. The decrease in the age at which the youth starts smoking was revealed, and the motivational predictors of smoking were defined. The relevance of implementation of continuous monitoring of the situation in the youth community is substantiated.

Keywords: tobacco smoking, students, predictors, survey

Вступ

Проблема тютюнопаління є однією із найважливіших медико-соціальних проблем сучасності [1, 11, 16, 18]. Вживання тютюну - основна причина передчасних смертей та хвороб у всьому світі, яким людство здатне запобігти [8, 14]. За оцінками фахівців загальна кількість пов'язаних із тютюном смертей в Україні становить близько 100 тис. [9, 14]. Як зазначає О. Грузєва, тютюнопаління є одним з провідних чинників ризику для громадського здоров'я і значно поширене як серед населення в цілому, так і серед працівників охорони здоров'я та студентів вищих медичних

навчальних закладів [4]. На процес формування рівня здоров'я молодшої людини впливає значна кількість факторів. Частина з них залежить від особистості та відповідного способу життя і належить до "керованих", тобто таких, що піддаються зміні, внаслідок чого їх негативний вплив може бути мінімізовано або усунено [2].

Одним із пріоритетних завдань у формуванні здорового способу життя молоддю є виховання негативного ставлення до тютюнопаління. У юнацькому віці закладаються передумови для формування в майбутньому залежності від паління тютюну, та негативного впливу на здоров'я. В умовах розвитку сучасного суспільства вживання тютюну та курильної суміші є глобальною проблемою і боротьба із цією шкідливою звичкою є актуальною для багатьох країн світу [3, 4, 17]. Соціальне розшарування сімей, неврівноваженість психоемоційного фону виховання, соціалізація в умовах знецінення загальнолюдських принципів моралі призводить до порушення соціальної адаптації молодих людей, яке характеризується зловживанням психоактивними речовинами. Найбільш актуальною відзначається проблема тютюнопаління серед молоді, що навчається [2, 15]. Це зумовлено, з одного боку, медичними аспектами (морфо-функціональна незрілість організму та його чутливість до негативних факторів), а з іншого соціальними аспектами (це найбільш соціально незахищений та вразливий контингент на який спрямована увага тютюнової індустрії, як потенційних споживачів [5, 19].

Із метою посилення контролю над розповсюдженням тютюнопаління серед молоді ВООЗ реалізує в усіх країнах Європи, у тому числі і в Україні, міжнародні програми, які передбачають проведення глобального дослідження "Молодь і тютюн" [1, 6, 12]. Відповідно до даних ВООЗ від тютюнокуріння щорічно у світі помирає 6,8 млн. людей, у тому числі 120 тис. в Україні. Наша країна знаходиться на 17 місці серед країн щодо споживання цигарок, що складає 1,5% всіх цигарок у світі. Якщо у світі на кожну людину припадає в середньому 870 викурених за рік цигарок, то в Україні 1500 - 1800, тобто у 2 рази більше [7].

Проте, заходи, які використовуються на сьогодні в Україні, для запобігання тютюнопа-

ління, є недостатніми і малоефективними. Вказані явища та їх причини потребують моніторингу, серйозного вивчення та глибокого аналізу для мотивування і розробки дієвих програм профілактики тютюнопаління.

Мета роботи - виявити особливості формування та поширення тютюнопаління серед студентів вищих навчальних закладів.

Матеріал і методи

Дослідження проводилось за матеріалами опитування студентів у період з вересня по грудень 2016 року (анкетне опитування) у структурі сприйняття, усвідомлення і ставлення студентів вишів м. Львова до проблеми вживання тютюнопаління у молодіжному оточенні. Участь в опитуванні взяли 1422 студенти першого курсу чотирьох університетів. Дослідження проводили серед юнаків та дівчат, віком від 18 до 20 років. Опитування, яке проводилось анонімно, з дотриманням принципів біоетики та деонтології, відбувалось у формі багатофакторного анонімного анкетування, яке містило 48 запитань з великим вибором відповідей.

При статистичному аналізі отриманих даних було проведено розрахунок відносних величин та їх похибок.

Результати й обговорення

Відповідно до отриманих та оброблених результатів опитування, питання вживання психоактивних речовин серед студентської молоді вважається студентами дуже актуальною проблемою у контексті дотримання здорового способу життя - 1141 (80,24±1,06%) респондент. На тютюнопаління, при цьому, як на один із найбільш негативних факторів ризику на здоров'я вказав 121 (8,51±0,74%) опитаний.

Особливу стурбованість викликає те, що група з 281 студента (19,76±1,06%), легковажно ставиться до проблеми вживання психоактивних речовин (тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв та наркотичних речовин) не оцінюючи усі ризики впливу на стан свого здоров'я. Несвідоме ставлення до вживання психоактивних речовин може пояснюватися тим фактом, що українське суспільство ставиться до цієї проблеми на недостатньому рівні соціально-медичного контролю і, у більшості випадків, байдуже спо-

глядає розвиток процесу. Іншими словами, спрацьовує принцип стороннього спостереження.

За результатами анкетування, здорового способу життя дотримується лише 21,10±1,08% (300 осіб з 1422) респондентів. Звертає на себе увагу те, що 621 студент (43,67±1,32%) вказав, що не завжди дотримується здорового способу життя, дозволяючи собі епізодичне вживання психоактивних речовин, при цьому не оцінюючи усіх ризиків від одноразового чи епізодичного вживання.

Щодо самооцінки стану свого здоров'я - 594 опитаних (42,01±1,31%) вказали на те, що стан здоров'я є "добрий". Занепокоєння викликає домінуюча частина студентської молоді, що уже мають проблеми зі здоров'ям. Серед студентів, стан здоров'я, як "досить не поганий" оцінили 584 особи (41,30±1,31%), як "не дуже добрий" - 184 (13,01±0,89%) і як "поганий" - 52 (3,68±0,50%) респондентів.

Невпинне поширення тютюнопаління серед молоді, яка навчається вказує на актуальність проблеми шкідливих звичок, що потребує новітніх підходів вирішення. За результатами опитування, 31,58±1,23% студентів ствердно відповіли, що намагаються дотримуватися здорового способу життя та все ж мають ті чи інші шкідливі звички (табл. 1). Серед цієї групи студентів 58,35±2,33% зловживають тютюнопалінням. Загалом, серед всіх опитаних практично одна третя осіб палить тютюн (29,25±1,21%).

З'ясовано, що з-поміж аналізованих груп вірогідно ($p<0,01$) найменшою є частка курців у групі студентів, які ведуть здоровий спосіб життя або не завжди дотримуються його (14,33±1,15%). Найвищою є частка курців у групі студентів, які намагаються дотримуватися здорового способу життя, проте констатують, що ма-

ють шкідливі звички - 58,35±2,33%, яка водночас є вірогідно ($p<0,05$) більшою ніж у групі студентів, які не змогли оцінити свій спосіб життя, де аналізований показник становить 42,31±6,85%.

Більша частина опитаних студентів (74,11±1,40%), які не курять, головним аргументом констатувало, що паління може пошкодити їх здоров'ю. Менш значними чинниками, які утримують молодь від паління опитані респонденти зазначили: "вважають, що важко буде кинути" та "зважають на думку дорослих" - по 3,87±0,62% (по 38 осіб); "немає грошей на цигарки" 3,57±0,59% (35 осіб); 2,34±0,48% "мій близький друг не цінить цього" (23 респондентів); 1,33±0,37% "не курять друзі" (13 студентів). 10,91±1,00% (107 анкетованих) не вказали конкретної причини "стримування від тютюнопаління". Ці результати опитування вказують, що найбільший вплив на формування світогляду молоді людини до проблеми тютюнопаління належить соціально-психологічним чинникам, на які має неабиякий вплив матеріальна складова.

Занепокоєння медиків і громадськості викликає факт зниження вікової межі початку тютюнопаління. Адже звичка підлітка до тютюнопаління розвивається поступово: починаючи з цікавості з часом перетворюється на стійку звичку (залежність). Раннє залучення до паління негативно впливає на тривалість життя, розвиток соматичних захворювань, репродуктивну та когнітивну сфери [10, 13]. Показник поширеності тютюнопаління серед опитаних студентів 29,25±1,21%. Домінуюча частина курців зазначила, що первинний досвід паління набули в школі - 252 особи (з 416) (60,58±2,40%). Під час навчання у ВУЗі такої негативної практики набув 121 студент (29,09±2,23%). 43 особи (10,33±1,49%) вказали, що розпочали палити при набутті серед-

Таблиця 1

Самооцінка студентами, щодо здорового способу життя та паління тютюну

Група	Самооцінка способу життя	Абс.	Зловживають тютюнопалінням	Частка курців
			Абс.	%
1	Я веду здоровий спосіб життя + Я дотримуюсь здорового способу життя, але не завжди	921	132	14,33±1,15
2	Я намагаюся дотримуватися здорового способу життя, але маю шкідливі звички	449	262	58,35±2,33*
3	Не змогли оцінити свій спосіб життя	52	22	42,31±6,85##
	Всього	1422	416	29,25±1,21

* - наявна вірогідна ($p<0,01$) різниця з 1-ою групою# - наявна вірогідна ($p<0,05$) різниця з 2-ою групою

ньої спеціальної освіти. Досить ранній початок залучення курців до цієї шкідливої звички є несприятливим у прогностичному плані явищем, з точки зору впливу на здоров'я, успішності та можливості припинення паління. Це вказує, що превентивні програми, спрямовані на формування стійких стереотипів здорового способу життя, слід впроваджувати у більш ранніх вікових періодах життя.

На запитання анкети "Чи знали Ви про шкоду для здоров'я від тютюнопаління на момент першої спроби?", 78,13±2,03% студентів, які курять, відповіло ствердно. Водночас, 21,88±2,03% не мали достатньо інформації про негативні наслідки від тютюнопаління. Це може бути несприятливим віддзеркаленням недостатньо свідомого ставлення опитаних до свого здоров'я, з одного боку, а з іншого - якістю інформації про шкідливість тютюнопаління.

Побуває думка, що велику роль у формуванні здорового способу життя відіграють засоби масової інформації та реклама. Проте нами встановлено, що серед мотивів, що спонукали до початку тютюнопаління роль реклами та ЗМІ складала лише 4,33±1,00% (рис. 1). До основних мотивуючих причин студенти віднесли: "наслідування друзів" - 23,56±2,08% та "під впливом стресової ситуації" - 23,07±2,07%. Одна п'ята студентів (22,84±2,06%) не змогли назвати основної і визначальної причини у залученні до паління.

Для підлітків паління, це "атрибут" дорослого життя, сміливих вчинків, свободи вибору. Ще у підлітковому віці формується пози-

тивний образ супергероїв, неодмінною рисою якого є цигарка. Зокрема, при перегляді фільмів, телепередач, після вдалих операцій, розкриття злочинів часто бачимо акторів, що палять. Все це слід розцінювати, як замасковану пропаганду паління, а не його профілактику. Співставлення отриманих даних дозволяє певною мірою констатувати неефективність антитютюнової пропаганди.

Отримані дані свідчать про недостатньо сформовану життєву позицію у перевагах здорового способу життя у молодих людей, а також підтверджує низький рівень знань молоді про шкідливість паління, хибність багатьох переконань. Характерне наслідування у молодіжному середовищі і не сформована чітка власна позиція зумовлюють поширення паління серед молоді.

У сім'ях 486 респондентів (34,18±1,26%) батьки є споживачами тютюнової продукції. 60,20±1,30% студентів зазначили, що проблема тютюнопаління для їх сімей не є актуальною. У сім'ях де курять - 41,77±2,24% дітей підтримують цю "сумну традицію". У родинах же де не палять - молодь є споживачем тютюнових виробів у 24,88±1,48%. У першому випадку причиною може слугувати так званий "подвійний стандарт", коли з однієї сторони розповідають інформацію про негативний вплив паління, а самі палять. У другому випадку - при відсутності у родині курців спостерігається практично у два рази нижчою кількістю споживачів тютюну серед студентів (p < 0,001).

Частина опитаних вказала на певний дос-

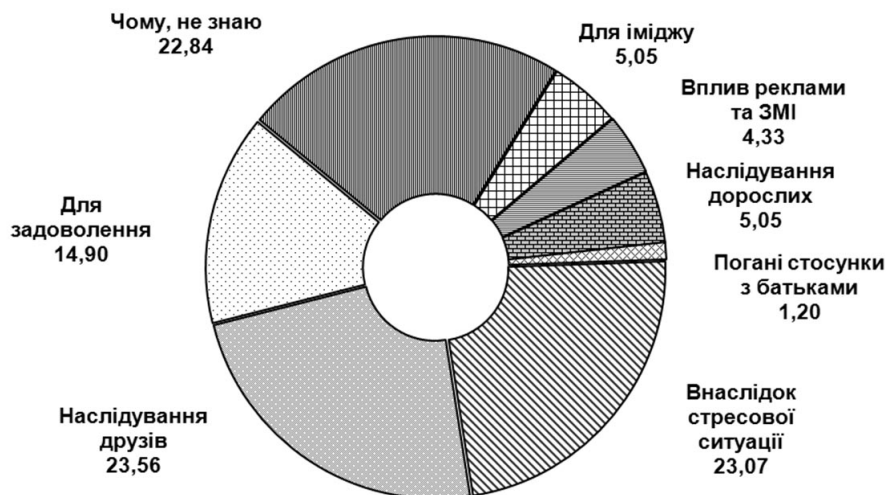

Рис. 1

Оцінка студентами мотивів для початку тютюнопаління (у %)

від паління та стаж із формуванням психологічної залежності від паління. Респондентів-курців до 1 року було 145 осіб (34,86±2,34%), від 1 до 4 років - 139 осіб (33,41±2,31%). Більше четвертої частини студентів-курців (27,40±2,19%) посвідчили на значний час паління - більше 5 років. При цьому сприйнятливість до нікотину була наступною: 1-4 цигарки в добу 36,54±2,36% осіб; 5-10 цигарок у добу 24,28±2,10%; більше 10 цигарок у добу - 25,48±2,14%.

У проведеному соціологічному опитуванні виявлено особливості впливу психологічних, поведінкових та зовнішніх чинників на формування та поширення тютюнопаління серед студентської молоді. З числа всіх студентів, які були анкетовані, вважають, що найбільш ефективним засобом для профілактики шкідливих звичок серед молоді є самоусвідомлення - 75,95±1,13%. Такі складники, як позиція близьких (8,72±0,75%), державні стратегії (7,17±0,68%), рівень освіти (3,02±0,45%) та санітарна освіта (3,02±0,45%), на думку респондентів відіграють доповнюючу, корегуючу роль у підвищенні рівня самосвідомості населення. Визначальними є сформована життєва позиція та мотивація переваг здорового способу життя.

Висновки

1. Занепокоєння медиків і громадськості повинен викликати факт зниження вікової межі початку тютюнопаління - у 60,58±2,40% випадків первинний досвід паління молоді люди набувають в період навчання у школі.
2. На тлі зниження вікової межі початку тютюнопаління визначальною причиною слугує низька емоційно-вольова опірність та емоційна незрілість молодих осіб. До основних мотивуючих причин студенти віднесли: "наслідування друзів" та "під впливом стресової ситуації". Проте домінуючих причин залучення до паління одна п'ята студентів не була здатна чітко охарактеризувати.
3. Самоусвідомлення проблеми тютюнозалежності відзначено респондентами, як визначальна складова у подоланні узалежнення.
4. При плануванні превентивних заходів серед студентської молоді доцільним є впровадження постійного моніторингу змін ситуації, щодо поширеності тютюнопаління, що необхідно для конт-

ролю та визначення найбільш дієвих та ефективних заходів і гнучкого корегування стратегії.

Література

1. Anderson, Kelly. Young people and alcohol, drugs and tobacco. WHO, European Regional Office. - Copenhagen: WHO, 1998; 95. Russian (Андерсон, Келли. Молодые люди и алкоголь, наркотики и табак. ВОЗ, Европейское региональное бюро. - Копенгаген: ВОЗ, 1998; 95).
2. Balakireva O.M., Borlar T.B., Ringach N.O. et al. Level and tendencies of spread of tobacco smoking, use of alcohol and narcotic substances among Ukrainian pupils. - K.: UISD named after O.Yaremenko, 2008; 152 p. Ukrainian. (Балакірева О.М., Борлар Т.В., Рингач Н.О. та ін. Рівень і тенденції поширення тютюнокуріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед учнівської молоді України - К.: УІСД імені О.Яременка, 2008; 152 с.).
3. Fuentes Maria C., Alarcon Antonio, Garcia Fernando, Gracia Enrique: Consumo de alcohol, tabaco, cannabis y otras drogas en la adolescencia: efectos de la familia y peligro del barrio. Anales de Psicologia 2015, 31, n. 3 (octubre), 1000-1007.
4. Gruzyeva O. V. Smoking prevalence among students of higher medical educational establishments in Ukraine and in the world. Ukraine. Nation's Health 2010; 1: 27-31. Ukrainian (Грузева О.В. Поширеність куріння серед студентів вищих медичних навчальних закладів України і світу. Україна. Здоров'я нації 2010;1:27-31).
5. Keretsman A.O., Palko A.I. The analysis of medical students health dependence on biological factors and mode of life (during 2010-2012). Scientific Bulletin of the Uzhgorod University, series "Medicine" 2013; 1(46): 162-166. Ukrainian (Керецман, А.О., Палко А.І. Аналіз стану здоров'я студентів-медиків у залежності від біологічних факторів і способу життя протягом 2010-2012 років. Науковий вісник Ужгородського університету, серія "Медицина" 2013; 1(46):162-166).
6. Krasovskiy K.S., Grygorenko A.A., Andreeva T.I. Dynamics of tobacco smoking prevalence among children and adolescents in Ukraine. Ukraine. Nation's Health 2013; 1: 85-90. Ukrainian (Красовський К.С., Григоренко А.А., Андрєєва Т.І. Динаміка поширеності тютюнокуріння серед дітей та підлітків в Україні. Україна. Здоров'я нації 2013; 1(25): 85-90).
7. Kvasha O.O., Horbas' I.M., Smyrnova I.P. Recommendations for the prevention and treatment of tobacco use. Health Ukraine 2010; 2:34-36. Ukrainian (Кваша О.О., Горбась І.М., Смирнова І.П. Рекомендації з профілактики і лікування тютюнопаління. Здоров'я України 2010; 2:34-36).
8. Lyubinetz O.V. Dynamics of population's mortality of Ukraine from diseases of respiratory apparatus in the regional aspect. Ukraine. Nation's Health 2010; 1:83-86. Ukrainian (Любінець О.В. Динаміка смертності населення України від хвороб органів дихання у регіональному аспекті. Україна. Здоров'я нації 2010; 1:83-86).
9. Lyubinetz O.V., Orda O.M. Features and comparative

- characteristics of mortality from major causes in Ukraine and Europe. *Ukraine. Nation's Health* 2012; 4:66-70. Ukrainian (Любінець О.В., Орда О.М. Особливості та порівняльна характеристика смертності населення від основних причин в Україні та Європі. *Україна. Здоров'я нації* 2012; 4:66-70).
10. Matiukha L. F., Tysh O. B., Bukhanovska T. M. Risk factors of reducing the protective mechanisms of respiratory tracts in adolescents. *Achievements of Clinical and Experimental Medicine* 2016; 1:37-40. Ukrainian (Матюха Л.Ф., Тиш О.Б., Бухановська Т.М. Фактори ризику зниження захисних механізмів дихальних шляхів у підлітків. *Здобутки клінічної і експериментальної медицини* 2016; 1:37-40).
  11. Molnar N., Kazakov O. Poshyrenist' tyutyunopalinnya sered molodi: problemy ta shlyakhy vyrishennya / 80 mizhnarodna naukova konferentsiya molodykh uchenykh, aspirantiv i studentiv "Naukovi zdobutky molodi - vyrishennya problem kharchuvannya lyudstva u XXI stolitti". Ч.4, Kyiv: NUKHT. - 2014. - P.140-142. Ukrainian (Молнар Н., Казаков О. Поширеність тютюнопаління серед молоді: проблеми та шляхи вирішення / 80 міжнародна наукова конференція молодих учених, аспірантів і студентів "Наукові здобутки молоді - вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті". Ч.4, Київ: НУХТ. - 2014. - С.140-142).
  12. Pol'ka N.S., Yatskovska N.Ya., Gozak S.V. Dissemination of tobacco smoking among adolescents in Ukraine. *Environment and Health* 2008; 1:69-73. Ukrainian (Полька Н.С. Яцковська Н.Я., Гозак С.В. Поширеність тютюнопаління серед підлітків України. *Довкілля та здоров'я* 2008; 1: 69-73).
  13. Schroeder Steven A. Epilogue to Special Issue on Tobacco and Other Substance Use Disorders: Links and Implications. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse* 2017, 43(2), 226-229.
  14. Serdiuk A.M., Kundiev Yu.I., Nahorna A.M., Shyrobokov V.P. Strategy of prophylaxis development in the health system of Ukraine. *Journal of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine* 2012; 18(3): 358-371. Ukrainian (Сердюк А.М., Кундієв Ю.І., Нагорна А.М., Широбоков В.П. Стратегія розвитку профілактики в охороні здоров'я в Україні. *Журнал Національної академії медичних наук України* 2012; 18(3):358-371).
  15. Tabachnikov S.I., Vievsky A.M., Zhdanova M.P. Clinical peculiarities and leading factors in the use of psychoactive substances in children and adolescents in the light of the development of an integrated multi-level system of its medical-social correlation and prevention. *Ukrainian journal of Clinical and Laboratory Medicine* 2012; 7(1):4-11. Ukrainian (Табачніков С.І., Вієвський А.М., Жданова М.П. Клінічні особливості та провідні чинники вживання психоактивних речовин у дітей та підлітків у світлі розробки комплексної багаторівневої системи його медико-соціальної кореляції та профілактики. *Український журнал клінічної та лабораторної медицини* 2012; 7(1): 4-11).
  16. Telishevs'ka M.H., Parobets'ka I.M., Tsisins'kyu B.L., Veres N.V. Poshyrenist' kurinnya ta yoho sotsial'ni determinanty sered sil's'kykh zhyteliv / Upravlinnya okhoronoyu zdorovya: materialy naukovopraktychnoyi internet-konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu, 29 sichnya-29 lyutoho 2008 roku.- L'viv, 2008; P.50-51. Ukrainian (Телішевська М.Г., Паробецька І.М., Ціцинський Б.Л., Верес Н.В. Поширеність куріння та його соціальні детермінанти серед сільських жителів / Управління охороною здоров'я: матеріали науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю, 29 січня-29 лютого 2008 року. - Львів, 2008; С.50-51).
  17. Viyevskyi A. M. The comprehensive multidimensional medical and social substance use prevention system for children and adolescents: as a basis for contemporary medical education. *Medical Education* 2011;4:97-102. Ukrainian (Вієвський А.М. Комплексна багаторівнева система медико-соціальної профілактики вживання психоактивних речовин у дітей та підлітків як база сучасних медичних освітніх програм у цих напрямках. *Медична освіта* 2011; 4: 97-102).
  18. WHO report on the global tobacco epidemic 2013. *World Health Organization* 2013 Russian (Доклад ВОЗ о глобальной табачной эпидемии, 2013 г. ВОЗ, 2013; 164).
  19. Zubchenko S.A. The health effects of tobacco smoking in young adults. *Acta Medica Leopoliensia* 2011; 1:112-120. Ukrainian (Зубченко С.О. Тютюнокуріння: вплив на здоров'я молоді. *Львівський медичний часопис* 2011; 1:112-120).